

СЕМИНАР СРПСКОГ ЈЕЗИКА
КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРЕ

ПРЕДАВАЊА

2

БЕОГРАД, 2013.

Издавач

Међународни славистички центар
на Филолошком факултету
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

За издавача

Драгана Мршевић-Радовић
Бошко Сувајдић

Уредници

Драгана Мршевић-Радовић
Бошко Сувајдић

Рецензенти

Живојин Станојчић
Злата Бојовић

Коректура и техничко уређење
Снежана Кутрички
Катарина Тодоровић

Тираж

300

Штампа
Сигоја
Ш Т А М П А

e-mail: office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

ISBN 978-86-6153-179-8

Рајна ДРАГИЋЕВИЋ
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет

О ЛЕКСИЦИ КОЈА НЕДОСТАЈЕ И НАЧИНУ ПОПУЊАВАЊА ЛЕКСИЧКИХ ПРАЗНИНА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду говори се о лексичким празнинама, белинама или лакунама у савременом српском језику. Оне се могу анализирати када се лексички фонд српског језика посматра из перспективе неког страног језика или када се пажња посвети организацији српског лексичког система независно од страних језика. У првом случају истражују се тзв. *интерлингвалне лакуне*, а у другом случају – *интралингвалне лакуне*. Први део овог рада посвећен је осветљавању појма и термина *лакуна* и представљању различитих типова лакуна у савременом српском језику. У другом делу рада скреће се пажња на механизме попуњавања лексичких празнина у српском језику, а то су полисемија, творба речи и позајмљивање лексема из страних језика. За студенте који уче српски као страни језик веома је важно да овладају продуктивним механизмима за попуњавање лексичких белина у српском језику.

1. Интерлингвалне лакуне. Именица *лакуна* је реч латинског порекла (лат. *lacuna*; фр. *lacune*) и, означава *празнину*, *шупљину*, *недостатак* (исп. Клаић; РСАНУ). Одавно је примећено да у лексичком саставу различитих језика има неподударана и да се дешава да наспрам одређених лексема у једном језику (језику А) не постоје лексички еквиваленти у другом (језику Б). Та празна места у лексичком систему језика Б називају се *лексичким празнинама* или *лакунама*, док се лексеме из језика А које не постоје у језику Б и у неким другим језицима називају *безеквивалентним лексемама*. Безеквивалентна лексика побуђује посебну пажњу у учењу страних језика, нарочито ако су разлози за њено постојање културолошки, јер у тим случајевима, безеквивалентне лексеме представљају ознаке за културолошки специфичне појмове. Тако, на пример, српске лексеме *слава* и *гусле* спадају у безеквивалентну лексику, јер представљају називе за појаве

специфичне за културу говорника српског језика. Слично је и са руским лексемама *бориц*, *щи* и *квас*, којима се означавају јела и пића специфична за руску трпезу или са белоруском именицом *сурма*, која означава стари белоруски народни инструмент (Шкраба 1994).

Сасвим је јасно због чега тзв. *егзотизми* (називи за предмете и појаве карактеристичне за духовну и материјалну културу једног народа, исп. Бикова 2003; Шкраба 1994: 4) немају преводне еквиваленте у другим језицима. Разлог је једноставан – нема реалија, па нема ни назива за њих. Изненађује, међутим, изостанак лексичких паралела у именовању појава које постоје у свим културама. Поставља се, на пример, питање због чега у турском језику постоје посебни називи за тетку по оцу (*hala*) и тетку по мајци (*teyze*), док се у српском језику не прави таква лексичка дистинкција иако разликујемо појмове исказане овим двама турским лексемама. У вези са родбинским називима привлачи пажњу податак да у немачком језику постоји лексема *Geschwister*, која представља заједничко именовање за браћу и сестре, док у српском, и многим другим језицима, таква лексема не постоји. Лексеме *брат* и *сестра* садрже информацију о полу особе коју именују, па је у српском језику немогуће исказати ову родбинску релацију без одређивања пола дотичног рођака. У енглеском језику, то се постиже именицом *sibling*, а у турском *kardeş* – њима се не спецификује пол брата, односно сестре. Поставља се питање да ли ове језичке разлике треба повезивати са културолошким специфичностима, али се до прецизног одговора на ово питање не може доћи.¹ У неким језицима (као што су турски или јапански) постоје посебни називи за млађег односно старијег брата или сестру, док у бројним другим језицима, међу којима је и српски, не постоје лексеме којима се ове разлике прецизирају одвојеним лексемама.² Тешко би било доказати да разлог лежи у мањем значају старосног односа између брата и сестре у једној култури него у некој другој.

Може се поставити питање да ли говорници различитих језика на различите начине парцелишу време с обзиром на то да у енглеском језику не постоје лексеме *прекосутра* и *прекјуче*, већ им одговарају синтагме *day after tomorrow* (*прекосутра*) и *day before yesterday* (*прекјуче*) или ако се узме у обзир да у белоруском језику постоји прилог *пазалетась* (Шкраба

¹ До прецизног одговора не може се доћи због тога што у поменутиим језицима ипак постоје начини за исказивање пола брата или сестре, у ситуацијама када је то потребно. У турском језику то се постиже синтаксичким средствима, тј. додавањем именице у придевској служби испред именице *kardeş*: *ekrek kardeş* (*брат*), *kiz kardeş* (*сестра*). Именица *ekrek* значи *мушкарац*, а *kiz* значи *девојка*. У енглеском језику, исказивање пола брата или сестре постиже се лексички. Поред именице *sibling*, постоје и именице *brother* (*брат*) и *sister* (*сестра*). Ове чињенице указују на то да у свим језицима постоје лексички, творбени или синтаксички начини за прецизирање и нијансирање у изражавању.

² У турском језику, старија сестра се именује лексемом *abla*, а старији брат је *ađabeu*.

1994), који се на српски језик преводи скупом речи *претпрошле године, пре две године*? Може ли се рећи да Руси имају прецизнију слику о времену од Енглеза и Срба, будући да у руском језику, осим лексема за *прекосутра* и *прекјуче* (*послезавтра* и *позавчера*), постоји чак и лексема *сутки*, која означава период од 24 сата? У енглеском језику, пак, лексемом *fortnight* означава се период од две недеље, па се може поставити питање да ли је, на пример, Србима и Русима мање значајно него Енглезима да трајање дешавања око себе мере временском јединицом која се односи на временски сегмент дужи од седам дана, а краћи од месец дана. Сва ова питања се сама по себи намећу, али неминовно остају без одговора.

Богато развијена творба речи у словенским језицима пружа обилате могућности за грађење нових речи, од којих су многе безеквивалентне. Повремено се стиче утисак да због тог обиља могућности неке безеквивалентне лексеме настају и без ваљаног разлога, бар на први поглед. Као примере навешћемо неколико белоруских безеквивалентних лексема (Шкраба, 1994). Именица *падвоканне* у белоруском језику означава простор (место) испод прозора с предње стране куће. Лексема *покуць* (и њена варијаната *покут*) означава место у углу, испод иконе. Зачуђује постојање лексичких ознака за оваква места, па се поставља питање могу ли се разлици за њихово постојање тражити у белоруској народној култури, тј. неким обичајима и ритуалима. С друге стране, ова лексика покреће занимљиво питање везе између лексеме и појма, јер је овим лексемама посведочено постајање појмова за које се у другим културама не би рекло да постоје као засебни појмови. Тешко би се, на пример, у српској култури, простор испод кућног прозора могао перципирати као издвојени појам који би требало именовати. Међутим, сусрет говорника српског или неког другог језика са лексемама попут белоруске лексеме *падвоканне* утиче на формирање појма означеног том лексемом. То је пример позитивног утицаја безеквивалентне лексике једног језика на појмовни систем, па и шире, на прецизирање мишљења, говорника других језика.

2. Интралингвалне лакуне. Говорници често нису свесни лексичких празнина у матерњем језику и уочавају их тек кроз поређење лексике матерњег језика са лексиком неког страног језика. Зато се често о лакунима размишља неодвојиво од безеквивалентне лексике, јер оно што је безеквивалентна лексема у једном језику то је лакуна у другом. Говорници неког језика обично и не размишљају о томе како нове речи у страним језицима широм света свакодневно отварају лакуне у њиховом матерњем језику. Илустративан пример за ову појаву даје Н. Л. Дуњ (2007: 136). Када је 1970. године СССР лансирао сателит на Месец, у руском језику је настала нова реч *луноход*, која је означавала кретање по Месецу. Појава те лексеме аутоматски је створила лакуну у свим светским језицима, а у многима се убрзо и попунила.

Не пружају, међутим, само страни језици инспирацију и полазиште за испитивање лексичких празнина, већ и организација лексичког система једног језика, независно од свих других језика, пружа основ за испитивање лексичких белина. Оне се обично називају *интралингвалне лакуне*. Г. В. Бикова (2003), а, позивајући се на њену ауторитативну књигу из ове области, и Н. Л. Дуњ (2007: 137–141) наводе 16 типова интралингвалних лакуна: 1) системске; 2) комуникативне; 3) индивидуалне; 4) стилистичке; 5) међуподсистемске; 6) формалне; 7) узуалне; 8) сегментне; 9) трансноминационе; 10) хиперонимске и хипонимске; 11) апсолутне; 12) мотивисане и немотивисане; 13) одношајне; 14) латентне; 15) лакуне условљене врстом речи; 16) лингвокултуролошке. Примери указују да се ови типови лакуна узајамно преплићу. За лексиколошка проучавања, као и за учење српског језика као страног, од највећег значаја су системске лакуне јер се о њима може говорити из угла лексичког система као целине. Оне нису плод индивидуалних лексичких празнина говорника (исп. тип 3) и других, више или мање, случајних процеса у лексичком ситему. Као примери могу се навести лакуне унутар лексичких подсистема у српском језику (Драгићевић 2010). Иако исти проблеми постоје и у другим језицима, о њима до сада није довољно писано.

2.1. *Непостојеће лексеме за исказивање средњег степена особине.* Степенованим антонимима исказује се особина која се може градирати. Чланови оваквих антонимских парова су најчешће придеви и то они који се могу компарирати, нпр. *врѹћ – хладан, млад – стар, леп – ружан, дубок – плитак, паметан – глуп, брз – спор* итд. Члановима антонимског пара обично је исказан екстремни степен испољености особине. У реалном свету, међутим, највише је појава које карактеришу особине испољене у средњем степену. Тако, на пример, највећи број људи не спада ни у лепе ни у ружне, већ у оне који су неутрални у вези са том особином. Исто тако, највише је оних који нису ни млади ни стари. Чини се да постоји широк распон у могућем степену испољености ових особина. Ипак, те међувредности најчешће нису лексички покривене, па између *млад* и *стар, леп* и *ружан, дубок* и *плитак* постоји бар једна лексичка лакуна или већи број њих. Један од ретких, а преко потребних, антонимских ланаца у српском језику чини ланац *леден – хладан – млак – топао – врѹћ – врео*. Очекивало би се да сви степеновани антоними поседују лексикализоване међувредности, али те лексеме изостају (па се говорници сналазе на различите начине о којима ће касније бити речи). На питање зашто нема ових лексема, један од могућих одговара гласи да се у лексичком систему идентификују само маркирана својства.

2.2. *Непостојеће лексеме за исказивање уобичајеног стања или својства.* Потреба за исказивањем маркираног и потпуно занемаривање немаркираног шири се са немогућности исказивања међувредности између

два екстремна својства исказана антонимима на немогућност исказивања једног члана антонимског пара, и то оног немаркираног. Тако, на пример, постоје лексеме *слеп* и *глув*, али не постоје оне којима се исказују особине човека који нормално види и добро чује. У ову групу спадају бројне лексеме које означавају деформитете (одступања од уобичајеног), наспрам којих не постоје лексеме које означавају стање без тог деформитета, нпр: *зрикав*, *хром*, *крзав*, *јалов* итд. Догађа се, међутим, да се неке лакуне ове врсте спонатно попуњавају. Занимљиве примере за ову појаву проналазимо у српским народним пословицама. У њима су именице *наука*, *правда*, *тежак*, и многе друге, добиле своје антониме, што показује како се лакуне попуњавају поштујући принцип аналогije: *Наука је једна мука, а одука двије муке. Ако правда не помаже, кривда неће помоћи. Бог помаже лежацима, као и тежацима* (исп. Драгићевић 2010: 289).

2.3. *Непостојеће лексеме за исказивање надређености.* Највећи број антонимских парова нема лексикализовани хипероним. Придевски парови *дугачак – кратак*, *дубок – плитак* итд. подразумевају појам који их обједињава. За тај појам не постоји назив. Хипероним треба да буде лексема која припада истој врсти речи као и хипоними. Међутим, надређена лексема за два придева никада не може бити придев. Такве лакуне попуњавамо именовањима као што су *дужина* (за *дугачак – кратак*), *дубина* (за *дубок – плитак*), иако то нису прави хипероними.

2.4. *Непостојећи деривати.* Деривациона гнезда лексема које припадају једној тематској групи устројена су системски. Тако, на пример, већина придева који означавају људске особине у српском језику имају следеће деривате: именицу која означава особину, именице из групе *nomina attributiva* мушког и женског рода, глагол који означава стицање или интензивирање особине, придев субјективне оцене и прилог. Тако, на пример, придев *стар* гради следеће деривате: именицу *старост* (која означава особину), *старац*, *старкеља*, *старчић* (*nomina attributiva* мушког рода), *старица*, *старака*, *старуша* (*nomina attributiva* женског рода), *старити* (глагол), *старцац* (придев субјективне оцене), *старо* (прилог). У деривационим гнездима свих придева са значењем људских особина примећује се потреба попуњавања дериватима са овим значењима. Ипак, многа места су празна, а та празна места представљају лакуне у лексичком саставу српског језика. Тако, рецимо, изненађује чињеница да не постоји *nomina attributiva* мушког рода од придева *јак*. Јаку жену, према подацима из речника савременог српског језика, називамо *јакача*, али немамо дериват за јаког мушкарца, иако је физичка и духовна јачина једна од најважнијих мушких особина. Ни мушкарца ни жену не можемо назвати према бледилу, јер не постоје именице које означавају бледу жену и бледог мушкарца. Од придева *прост*, *строг*, *прек* не граде се глаголи, иако би се они, да постоје, често користили.

Семантичко-деривациони речник указује на чињеницу да именице које означавају делове тела такође поседују системски организована деривациона гнезда. И у њима, међутим, недостају неки деривати. Не би, на пример, било необично када би ускоро настала именица **врататост* са значењем особине онога ко има широк или дугачак врат, пошто већ постоје: *главатост, зубатост, грлатост, кошчатост* итд. **Врататост*, међутим, још увек, изгледа, не постоји. Такође, именица **рукоња* би се брзо уклопила у систем и употпунила би групу именица које означавају носиоца неке особине, јер већ постоји *вратоња, главоња, носоња, брадоња, ушоња* итд. Пошто постоје именице *ножишите, очишите, зубишите, брадишите* и означавају место, лако је замислити настанак још увек непотврђених именица **грудите, *носишите, *прстишите* итд. Уместо наведених именица за сада постоје само белине у деривационим гнездима њихових мотивних речи и у лексичком систему српског језика посматраног као целина.³

2.5. *Непостојеће лексеме унутар бинарних скупова који означавају различите друштвене појаве.* Нису све лакуне у лексичком систему изазване системским језичким процесима и односима. Постоје и оне које су у вези са друштвеним, изванјезичким појавама. Оне су појединачне, несистемске и не односе се на класе лексема. Тако, Н. Л. Дуњ (2007), али и други руски аутори, наводе да наспрам назива за мушкарца који је тек ступио у брак (*младожења*) не постоји назив за мушкарца који је већ дуго у браку. Ученик старијих разреда у руском језику назива се *старишекласник*, док за ученике млађих разреда не постоји назив. Међу примерима из ове групе повремено се наводе и они који, заправо, не илуструју лакуне. Н. Л. Дуњ указује на лексему *жалба*, која означава саопштење о негативним чињеницама и примећује да наспрам ње не постоји лексема која би означавала саопштење о позитивним чињеницама. Међутим, важно је имати у виду да о лакунама можемо говорити само онда ако постоји појам, а не постоји језичка ознака за њега. Саопштење о позитивним чињеницама не постоји нити за њим постоји потреба. Разлози за ово су ванјезички, а не језички. Да ли се, онда, лакуном може назвати недостатак лексеме за именовање непостојеће појаве? Одговор је, наравно, негативан.

3. Попуњавање лакуна. Као што је управо констатовано, о лексичким белинама може се говорити само онда када за постојећи појам не постоји назив. Пошто појам постоји, често се указује потреба да се он некако назове и тако се попуњавају лакуне. Постоји неколико продуктивних начина за

³ Лакуне у деривационим гнездима нису реткост ни у страним језицима. Тако се, на пример, у руској литератури (исп. Бикова 2003; Дуњ 2007) наводе примери непостојећих лексема којима би се означавало место на којем се гаје неке биљке или засади (исп: *заросли кустов – кустарник, заросли или посадки ореха – орешиник*, али *заросли акацији – 0, заросли вербы – 0, заросли мимозы – 0*).

остваривање тог циља, а то су: полисемија, деривација и позајмљивање лексема из страних језика.

3.1. *Полисемија*. Један од основних узрока полисемије лежи у чињеници да објективно има много више предмета и појава него лексема којима се оне именују. За ограничене когнитивне способности говорника и за немогућност да се меморишу бројне могуће нове лексеме, решење се често проналази у новим значењима већ постојећих лексема. Тако ћемо, на пример, лексички празно место између придева *млад* и *стар* испунити секундарним значењем придева *зreo* (*који долази после младости, који представља средњи део живота*, исп. РСЈ). Једно од могућих решења за исказивање средњег степена између придева *мршав* и *дебео* јесте употреба секундарног значења придева *пун* (*угојен, крупан, подебео*, исп. РСЈ).

3.2. *Творба речи*. Један од најпродуктивнијих начина за попуњавање празних места у лексичком систему јесте творба речи. Међу творбеним средствима најделотворнија је употреба префикса и суфикса. Тако се за исказивање високог степена изражености особине користе префикси, нпр: *ултра-* (*ултрамодеран*), *екстра-* (*екстрапаметан*) итд. Одређеним суфиксима и префиксима такође се постиже и исказивање нижег степена неког својства: *-икав* (*розикав*), *-ичаст* (*беличаст*), *-ашан* (*слабашан*), *-ушкаст* (*лепушкаст*), *-уњав* (*бледуњав*), као и префикси *по-* (*повелик*), *про-* (*проћелав*), *о-* (*онижи*), *на-* (*наглув*), *при-* (*прилењ*) итд (исп. Драгићевић 2012). Творбеним средствима постиже се и попуњавање лакуна у деривационим гнездима. Неке од тако добијених лексема представљају само творбену могућност која се, можда, никада неће остварити (**грудите*, **носиите*, **прстиите*) и такве лексеме називамо *потенцијалним лексемама*.

3.3. *Позајмљивање лексема*. Један од општепознатих начина за попуњавање лексичких белина представља позајмљивање речи из страних језика. Обично се заједно са новим предметима позајмљују и називи за њих. Овај начин попуњавања лексичких празнина, иако општепознат, ипак, није толико продуктиван као што су полисемија и деривација.

За студенте који уче српски као страни језик важно је да знају да за своје тзв. *субјективне лакуне*, које настају услед личног непознавања одређених лексема које, иначе, постоје у српском језику (Дуњ 2007: 138), решење треба да траже, пре свега, у механизмима полисемије и деривације.

ЛИТЕРАТУРА

- Бикова 2003**: Г. В. Бикова, *Лакунарност как категория лексической систематологии*, Благовещенск: Изд-во БГПУ.
- Драгићевић 2010**: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, друго издање, Београд: Завод за уџбенике.

- Драгићевић 2012:** Рајна Драгићевић: „Компарација и други начини степеновања придева у настави српског језика“, *Књижевност и језик* LIX, 1–2, 79–87.
- Дунь 2007:** Н. Л. Дунь: „Интралингвалне лакуне в лексической системе русского языка“, *Вісник СумДУ. Серія Філологія*, 1, том 1, 135–141.
- Клаић 1990:** Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Nakladni zavod МН.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–19, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959– .
- РСЈ:** *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Стернин и Бикова:** И. А. Стернин и Г. В. Быкова: „Концепты и лакуны“, http://www.iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book1998/articles/2_2.htm
- Шкраба 1994:** Ирына Шкраба, *Самабытнае слова, слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні)*, Мінск: „Беларуская Энцыклапедыя“ імя Петруся Броўкі.